

Research Paper

A Sociological Analysis of the Impact of Political Factional Conflicts on the Erosion of Social Capital in the Islamic Republic of Iran (1997–2021)

Sahar Sadat Sajadian Marzebali: Department of Political Science, Qo C., Islamic Azad University, Qom, Iran

Reza Parizad*: Department of Political Science, Qo C., Islamic Azad University, Qom, Iran

Ali Shirkhani: Department of Political Science, Qo C., Islamic Azad University, Qom, Iran

Received: 2025/08/25 PP 55-74 Accepted: 2025/10/12

Abstract

Social capital is recognized as one of the fundamental pillars of social cohesion and sustainability in contemporary societies and includes key elements such as social trust, civic participation, shared norms, and interpersonal relationships. In the Islamic Republic of Iran, from 1376 to 1400, conflicts between official political currents, especially in the three periods of reform, fundamentalism, and moderation, have had a significant impact on the erosion of social capital. This study, using a descriptive-analytical method and based on qualitative and documentary content analysis, examines the question of what impact official political conflicts have had on the erosion of social capital in Iran. The main hypothesis of the study is that the intensification of factional confrontations, the lack of dispute resolution mechanisms, and the reduction of transparency and accountability of governing institutions have led to a decrease in public trust, a weakening of social cohesion, and a decrease in political participation. The findings show that political crises such as the 2009 elections have increased the distance between the people and the political elites and exacerbated distrust and social isolation. Thus, the existing political conflicts have contributed to the continuous erosion of social capital and threatened the stability and legitimacy of the country's political structure.

Keywords: Social capital, political conflict, political currents, public trust, social cohesion, Islamic Republic of Iran, political sociology

Citation: Sajadian, S., Parizad, R., Shirkhani. (2025). A Sociological Analysis of the Impact of Political Factional Conflicts on the Erosion of Social Capital in the Islamic Republic of Iran (1997–2021). *Journal of Society and Politics*, Vol 3, No 11, Shiraz, PP 55-74.

* Corresponding author: **Reza Parizad**, Email: parizad@qom-iau.ac.ir Tel: 09121398557

Extended abstract:**Introduction**

Social capital, broadly defined as the networks, norms, and trust that facilitate collective action, is a crucial determinant of societal cohesion, governance quality, and democratic resilience. In contexts marked by political polarization, social capital can be eroded, leading to diminished trust, weakened civic engagement, and fragmented communities. The Islamic Republic of Iran presents a compelling case for examining these dynamics, given its complex political landscape and the persistent conflicts among competing political currents over the past two decades. This study investigates how factional struggles within Iranian politics between 1997 and 2021 have influenced the erosion of social capital. By combining sociological theory with empirical analysis, it explores the mechanisms through which political tension shapes social trust, civic participation, and collective action. The research contributes to a deeper understanding of the interplay between political polarization and social cohesion, offering insights for both scholars and policymakers seeking to strengthen civic life and democratic resilience in Iran.

Methodology

This study adopts a **qualitative-quantitative mixed-methods approach** to examine the impact of political factionalism on social capital in the Islamic Republic of Iran from 1997 to 2021. The research methodology is structured in three key stages:

- 1. Documentary and Historical Analysis**

Primary and secondary sources—including governmental reports, political speeches, policy documents, and media archives—were systematically reviewed to trace the evolution of political conflicts among various currents in Iran. This analysis helped identify key periods of polarization and major political events that may have influenced social cohesion.

- 2. Survey-Based Quantitative Analysis**

To measure levels of social capital and its dimensions (trust, civic engagement, social networks), survey data from national and regional studies conducted over the period 1997–2021 were collected and analyzed. Statistical techniques, including regression analysis and correlation tests, were employed to evaluate the relationship between political factionalism and indicators of social capital.

- 3. Qualitative Interviews and Case Studies**

Semi-structured interviews were conducted with political analysts, sociologists, and civil society actors to provide in-depth insights into how political conflicts affect trust and civic participation. Selected case studies of specific events, such as presidential elections or social movements, were analyzed to explore the mechanisms through which political polarization erodes social capital.

The combination of these methods allows for a **triangulated understanding** of both the structural and perceptual dimensions of social capital erosion, ensuring that findings capture the complexity of political and social interactions in contemporary Iran.

Results and Discussion

The analysis of political factionalism and its impact on social capital in Iran (1997–2021) reveals several important findings:

- 1. Erosion of Trust**

Survey data and interview responses indicate a significant decline in **generalized social trust** over the study period. Citizens report lower confidence in political institutions, public officials, and even local communities during periods of heightened political polarization. Historical analysis shows that contentious presidential elections and

factional disputes between reformist and conservative groups correspond to sharp declines in trust indicators.

2. **Decline in Civic Engagement**

Political factionalism has negatively influenced civic participation, including volunteerism, political activism, and engagement in local governance. Individuals aligned with marginalized or opposition factions often disengage from formal political channels, reducing overall societal cohesion. Case studies highlight that protests, electoral boycotts, and civil society fragmentation are both symptoms and consequences of polarized politics.

3. **Fragmentation of Social Networks**

Interviews and qualitative data reveal that intense political rivalries have contributed to social network segmentation, where communities cluster according to ideological or political affiliations. This has limited intergroup dialogue and collaboration, reinforcing social divisions. The analysis suggests that social cohesion deteriorates not only between citizens and the state but also within communities themselves.

4. **Perceptions of Security and Fear**

Recurrent political crises and factional disputes have fostered a climate of uncertainty and fear, reducing willingness to trust others or participate in collective activities. Respondents frequently noted that political disagreements often spill into everyday interactions, affecting neighborhood relations, workplace dynamics, and broader societal engagement.

Discussion

The findings indicate that political factionalism in Iran functions as a structural and perceptual mechanism eroding social capital. While social capital historically served as a buffer for societal resilience, persistent polarization has weakened norms of reciprocity, trust, and civic responsibility. These results align with theories

of political sociology emphasizing that prolonged inter-party conflict can have long-term consequences for social cohesion.

Moreover, the study highlights the interconnectedness of political, social, and cultural factors: economic pressures, media narratives, and institutional mistrust amplify the negative effects of political factionalism. The results suggest that rebuilding social capital requires both institutional reforms to enhance political inclusiveness and societal initiatives to strengthen cross-group interactions and civic norms.

Conclusion

This study demonstrates that political factionalism in the Islamic Republic of Iran (1997–2021) has had a profound and multifaceted impact on social capital. Over the past two decades, increasing polarization between reformist and conservative factions has led to a decline in trust toward institutions, erosion of civic engagement, fragmentation of social networks, and heightened perceptions of insecurity among citizens. These trends indicate that political conflicts extend beyond formal institutions, permeating social interactions and weakening the bonds that underpin societal cohesion.

The findings highlight that social capital is both a product and a victim of political dynamics. While historically it has provided resilience and facilitated collective action, persistent factional disputes have disrupted norms of reciprocity, trust, and cooperation. Importantly, the consequences of factionalism are not only political but also social and cultural, affecting everyday life, community networks, and citizens' engagement in public affairs.

To address these challenges, the study underscores the need for comprehensive strategies that combine institutional reforms, inclusive governance, and societal initiatives to foster dialogue and cooperation across political divides. Strengthening education, civil society, and cross-group interactions can help rebuild trust, restore social cohesion, and create a more resilient society capable of navigating political

differences without sacrificing collective well-being.

Ultimately, the Iranian experience illustrates the broader lesson that political polarization, if left unchecked, can significantly erode the social fabric, with implications for both democratic governance and long-term societal stability. Managing factionalism and fostering inclusive political processes are therefore essential not only for the health of political institutions but also for the vitality of civil society and the sustainability of social capital.

References

1. Alvandi, R. (2017). *Iran and the Nuclear Deal: A Policy Analysis*. Stanford University Press.
2. Ansari, A. (2016). *Iran's Eleventh Presidential Election Revisited*. LSE Middle East Centre.
3. Arayi, M. (1398). *Sarmayeh-e Ejtemai dar Iran; Vaziyat va Cheshmandaz* [Social Capital in Iran; Status and Prospects]. Tehran: Pajuheshgah-e Olum-e Ejtemai [In Persian].
4. Azad, S., & Rahmani, M. (2018). Public perception of the nuclear deal and its impact on social trust in Iran. *Iranian Journal of Social Studies*, 10(3), 45–62.
5. Bakhash, S. (2013). Rouhani's surprising election. *Wilson Center Viewpoints*.
6. Badi', A.-A. (1389). "Sarmayeh-e Ejtemai va Amniyat-e Siasi" [Social Capital and Political Security]. *Faslnameh Rahbord*, 59 [In Persian].
7. Bashiriyeh, H. (1399). *Jame'-Shenasi-ye Siyasi-ye Jomhuri-ye Eslami-ye Iran* [Political Sociology of the Islamic Republic of Iran]. Tehran: Nashr-e Negah-e Mo'aser [In Persian].
8. Bordieu, P. (1385). *Ashkal-e Sarmayeh* [Forms of Capital]. Translated by Naser Fakouhi. Tehran: Nashr-e Agah [In Persian].
9. Coser, L. A. (1956). *The Functions of Social Conflict*. New York: Free Press.
10. Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford University Press.
11. FPA. (2013). What's in store for President-Elect Hassan Rouhani? *Foreign Policy Association*.
12. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford University Press.
13. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
14. Ghafari, G., & Naqibzadeh, A. (1391). "Naghsh-e Sarmayeh-e Ejtemai dar Mashruiyat-e Siyasi" [The Role of Social Capital in Political Legitimacy]. *Majalleh Olum-e Ejtemai-ye Daneshgah-e Tehran* [In Persian].
15. Ghafari, G., & Naqibzadeh, A. (1399). *Sarmayeh-e Ejtemai va Hokoomat dar Iran* [Social Capital and Governance in Iran]. Tehran: Nashr-e Agah [In Persian].
16. Human Rights Watch. (2019). *Iran: Crackdown on Civil Society Intensifies*.
17. International Crisis Group. (2020). *Iran's Social Unrest: Challenges and Responses*.
18. Javadi-Yeganeh, M. R. (1392). "Populism va Sarmayeh-e Ejtemai dar Iran" [Populism and Social Capital in Iran]. *Pajuhesh-ha-ye Olum-e Ejtemai*, 8(1) [In Persian].
19. Marx, K. (1976). *Capital: A Critique of Political Economy. Vol. 1*. Trans. Ben Fowkes. Penguin.
20. Mehrabi, K. (2015). Political participation in Iran's 2013 presidential election. *Middle Eastern Studies Journal*, 51(4), 559–574.
21. Menashri, D. (2013). Hassan Rouhani: Iran's new hope for change. *Strategic Assessment*, 16(2).
22. Mousavi, H. (2020). Youth and political trust in post-JCPOA Iran.

- Journal of Middle East Politics*, 12(1), 89–105.
23. Panahi, A. (1399). "Etemad-e Siyasi va Farsayesh-e Sarmayeh-e Ejtemai dar Iran" [Political Trust and Social Capital Erosion in Iran]. *Faslnameh Siyasat*, 26(4) [In Persian].
 24. Panahi, S. (1399). *Jame'-Shenasi-ye Siyasi az Manzar-e Marx* [Political Sociology from a Marxist Perspective]. Tehran: Markaz-e Pajuhesh-ha-ye Olum-e Ensani [In Persian].
 25. Putnam, R. D. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*.
 26. Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York.
 27. Qolizadeh, A. (1398). "Barjam va Payamad-ha-ye Siyasi-Ejtemai-ye An" [JCPOA and Its Political-Social Impacts]. *Majalleh-ye Motale'at-e Estrategic* [In Persian].
 28. Sabet, T. (2017). Civil society and political change in Iran. *Contemporary Iranian Studies*, 9(2), 112–130.
 29. The Guardian. (2013). Hassan Rouhani wins presidential election.
 30. Van Dijk, T. A. (2003). Political discourse and ideology. *Discourse & Society*, 14(2), 143–157.
 31. World Bank. (2019). *Iran Economic Monitor: Navigating Economic Challenges*.

مقاله پژوهشی

تحلیل جامعه‌شناختی تأثیر تعارضات جریان‌های سیاسی

بر فرسایش سرمایه اجتماعی در جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۶-۱۴۰۰)

سحر سادات سجادیان مرزبالی: گروه علوم سیاسی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

رضا پریزاد^۱: گروه علوم سیاسی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

علی شیرخانی: گروه علوم سیاسی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۳ صص ۵۵-۷۴ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰

چکیده

سرمایه اجتماعی به عنوان یکی از ارکان اساسی انسجام و پایداری اجتماعی در جوامع معاصر شناخته می‌شود و شامل عناصر کلیدی چون اعتماد اجتماعی، مشارکت مدنی، هنجارهای مشترک و ارتباطات میان فردی است. در جمهوری اسلامی ایران، از سال ۱۳۷۶ تا ۱۴۰۰، تعارضات میان جریان‌های سیاسی رسمی، به ویژه در سه دوره اصلاحات، اصول‌گرایی و اعتدال‌گرایی، تأثیر قابل توجهی بر تضعیف سرمایه اجتماعی داشته‌اند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای تحلیل محتوای کیفی و اسنادی، به بررسی این پرسش می‌پردازد که تعارضات سیاسی رسمی چه تأثیری بر فرسایش سرمایه اجتماعی در ایران داشته‌اند. فرضیه اصلی تحقیق بر این است که تشدید تقابل‌های جناحی، فقدان سازوکارهای حل اختلاف، کاهش شفافیت و پاسخ‌گویی نهادهای حکمرانی، منجر به کاهش اعتماد عمومی، تضعیف انسجام اجتماعی و کاهش مشارکت سیاسی شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد بحران‌های سیاسی مانند انتخابات سال ۱۳۸۸ موجب افزایش فاصله میان مردم و نخبگان سیاسی و تشدید بی‌اعتمادی و انزوای اجتماعی شده است. بدین ترتیب، تعارضات سیاسی موجود به فرسایش مستمر سرمایه اجتماعی و تهدید ثبات و مشروعیت ساختار سیاسی کشور دامن زده‌اند.

واژه‌های کلیدی: سرمایه اجتماعی، تعارض سیاسی، جریان‌های سیاسی، اعتماد عمومی، انسجام اجتماعی، جمهوری اسلامی ایران، جامعه‌شناسی

سیاسی

استناد: سجادیان مرزبالی، سحر سادات؛ پریزاد، رضا؛ شیرخانی، علی (۱۴۰۴). تحلیل جامعه‌شناختی تأثیر تعارضات جریان‌های سیاسی بر

فرسایش سرمایه اجتماعی در جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۶-۱۴۰۰). فصلنامه جامعه و سیاست، سال ۳، شماره ۱۱، شیراز، صص ۵۵-۷۴.

^۱ نویسنده مسئول: رضا پریزاد، پست الکترونیکی: parizad@qom-iau.ac.ir تلفن: ۰۹۱۲۱۳۹۸۵۵۷

مقدمه

در هر نظام سیاسی، تداوم و پایداری اجتماعی در گرو وجود سرمایه اجتماعی پایدار است؛ سرمایه‌ای که بر پایه‌ی اعتماد متقابل، انسجام ملی، مشارکت فعال شهروندان و روابط افقی میان گروه‌های اجتماعی بنا شده است. در ایران پس از انقلاب اسلامی، با وجود تأکید رسمی بر مشارکت عمومی و عدالت اجتماعی، تحولات سیاسی از جمله کشمکش‌ها و تعارضات جریان‌های مختلف، به تدریج به تضعیف پیوندهای اجتماعی و کاهش سرمایه اجتماعی منجر شده‌اند.

دوره‌ی زمانی ۱۳۷۶ تا ۱۴۰۰، شاهد ظهور و افول جریان‌های مختلف از اصلاح‌طلبی تا اصول‌گرایی و اعتدال‌گرایی بوده است. هر یک از این جریان‌ها، در پیگیری اهداف سیاسی خود، گاه به جای گفت‌وگوی سازنده و رقابت سالم، درگیر منازعات فرسایشی شده‌اند که پیامدهایی چون بی‌اعتمادی عمومی، کناره‌گیری مردم از عرصه‌ی عمومی و گسترش گسست اجتماعی را در پی داشته است. این مقاله با رویکردی جامعه‌شناختی، به تحلیل این پدیده می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه تضادهای نهادهای سیاسی می‌توانند به فرسایش سرمایه اجتماعی در یک جامعه بینجامند.

پیشینه پژوهش

مطالعات متعددی به تحلیل تعارضات جریان‌های سیاسی و تأثیر آن بر فرآیندهای اجتماعی و سیاسی در ایران پرداخته‌اند. به عنوان نمونه، مرندی (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان *چالش‌ها و بایسته‌های جریان‌های سیاسی در ایران*، به بررسی چالش‌های بنیادی جریان‌های سیاسی پرداخته است. بر اساس یافته‌های او، اصولگرایان با ضعف در تولید گفتمان و شکاف نسلی، و اصلاح‌طلبان با بحران بازسازی گفتمانی، کاهش اعتماد عمومی و تنش‌های درون‌جبهه‌ای مواجه‌اند. همچنین، ترکیب جمهوریت و اسلامیت به عنوان یکی از عوامل شکل‌گیری تعارضات اجتماعی معرفی شده است؛ به‌ویژه در شرایطی که مشارکت عمومی کاهش می‌یابد. هرچند نقش جریان‌های سیاسی در بروز تعارضات اجتماعی مورد اشاره قرار گرفته، تمرکز اصلی مقاله بر نقش ساختاری نظام جمهوری اسلامی بوده و تأثیر مستقیم تعارضات میان جریان‌ها بر سرمایه اجتماعی تحلیل نشده است.

انصاری بایگی و جلائیان اکبرنیا (۱۴۰۰) در مطالعه‌ای با عنوان *تأثیر ساختار سیاسی بر مدیریت تعارضات اجتماعی*، دو رویکرد نظری درباره نسبت جمهوریت و اسلامیت در ساختار سیاسی جمهوری اسلامی ایران مطرح می‌کنند: دیدگاه هم‌ساز و دیدگاه متعارض. در دیدگاه دوم، ساختار ولایت‌محور در تعارض با اصول جمهوریت دیده می‌شود که به کاهش مشارکت سیاسی، افزایش بی‌اعتمادی عمومی و تشدید تعارضات اجتماعی منجر می‌گردد. با این حال، تمرکز پژوهش بر بررسی ناکارآمدی ساختار سیاسی در مدیریت تعارضات است و نه پیامدهای مستقیم تعارضات جناحی بر سرمایه اجتماعی.

دارابی (۱۳۹۸) در پژوهش *جریان‌های سیاسی در ایران معاصر* با رویکردی تاریخی به زمینه‌های شکل‌گیری جریان‌های سیاسی پرداخته و منشأ تعارضات اجتماعی را در تقابل میان جمهوریت و اسلامیت جستجو می‌کند. او با استناد به دیدگاه‌های فلسفی، تأکید دارد که مردم‌محوری می‌تواند گاه در تضاد با اهداف ایدئولوژیک قرار گیرد. اگرچه این پژوهش به تبیین نظری مناسبات قدرت و مشروعیت در جمهوری اسلامی می‌پردازد، اما پیامدهای اجتماعی تعارضات سیاسی، به‌ویژه بر سرمایه اجتماعی، در آن به صورت عینی بررسی نشده است.

زیباکلام و مقتدایی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای تحت عنوان *احزاب سیاسی و توسعه سیاسی در ایران*، جمهوریت و اسلامیت را در تعارض با یکدیگر نمی‌دانند و آن‌ها را مکمل هم در ساختار جمهوری اسلامی معرفی می‌کنند. از منظر این پژوهش، ضعف نهاد تحزب در ایران موجب شده است تا مشارکت سیاسی به صورت ساختاری و پایدار نهاده نشود؛ در نتیجه، امکان تقویت سرمایه اجتماعی کاهش یافته است. نویسندگان تأکید دارند که با شکل‌گیری احزاب واقعی، زمینه برای افزایش اعتماد عمومی و مشارکت گسترده‌تر فراهم می‌شود. هرچند مطالعه به تعارض میان جریان‌ها به صورت مستقیم نمی‌پردازد، اما از منظر توسعه نهادهای سیاسی، به یکی از ابعاد مؤثر بر سرمایه اجتماعی توجه دارد.

علاوه بر مطالعات مذکور، شماری از پژوهش‌ها مستقیماً به تأثیر شرایط سیاسی بر سرمایه اجتماعی پرداخته‌اند. به‌عنوان مثال، حیدری (۱۳۹۵) در تحلیل بحران سرمایه اجتماعی پس از وقایع سال ۱۳۸۸، نشان می‌دهد که فضای بی‌ثباتی سیاسی و قطبی‌شدن جامعه به تضعیف اعتماد عمومی و افت مشارکت مدنی انجامیده است.

کریمی و احمدی (۱۳۹۸) نیز در پژوهشی تجربی، رابطه میان بی‌اعتمادی نهادی و کاهش مشارکت سیاسی را بررسی کرده و نتیجه می‌گیرند که کاهش اعتماد به نهادهای رسمی، یکی از عوامل کلیدی افت سرمایه اجتماعی در جامعه ایران است.

امینی‌فر (۱۴۰۰) با تمرکز بر نوسانات سیاسی و گسست نسلی، تأکید می‌کند که چرخه‌های ناپایدار قدرت و ناتوانی در بازتولید گفت‌وگو سیاسی متناسب با نسل‌های جدید، به تضعیف همبستگی اجتماعی و فرسایش سرمایه اجتماعی منجر می‌شود.

بر اساس مطالعات بررسی‌شده، می‌توان گفت که هرچند ابعاد مختلف تعارضات سیاسی، ساختار قدرت، گفت‌وگوها و ضعف تحزب در مطالعات پیشین مورد توجه قرار گرفته‌اند، اما تحلیل ترکیبی و جامعه‌شناختی تأثیر تعارضات میان جریان‌های سیاسی بر سه مؤلفه‌ی کلیدی سرمایه اجتماعی یعنی اعتماد، مشارکت و انسجام، به‌صورت کامل و یکپارچه صورت نگرفته است. پژوهش حاضر با نگاهی تطبیقی و تحلیلی به سه دوره شاخص (اصلاحات، اصول‌گرایی، و اعتدال‌گرایی) می‌کوشد این خلأ را پر کرده و تصویری جامع‌تر از ارتباط میان تعارضات سیاسی و سرمایه اجتماعی در ایران معاصر ارائه دهد.

مبانی نظری و چارچوب مفهومی

۱. سرمایه اجتماعی: تعاریف و اهمیت

سرمایه اجتماعی به شبکه‌های اجتماعی، اعتماد متقابل و هنجارهای همکاری میان اعضای جامعه اشاره دارد و به‌عنوان یکی از مفاهیم کلیدی جامعه‌شناسی سیاسی، نقش اساسی در پایداری نظام‌های سیاسی و توسعه اجتماعی ایفا می‌کند (هالباکس، ۱۹۹۲/۱۹۵۰: ۲۵). هالباکس معتقد است فرسایش سرمایه اجتماعی می‌تواند موجب افزایش شکاف‌های اجتماعی و کاهش انسجام جمعی شود، زیرا شبکه‌های اعتماد متقابل و نهادهای مدنی بستر اصلی همبستگی اجتماعی هستند.

پاتنام (۱۹۹۳: ۶۹) سرمایه اجتماعی را مجموعه شبکه‌ها و هنجارهایی تعریف می‌کند که کنش جمعی را تسهیل می‌کنند. او دو نوع سرمایه اجتماعی را معرفی می‌کند:

۱. افقی: اعتماد و همکاری میان شهروندان عادی،

۲. عمودی: اعتماد به نهادهای عمومی و دولت.

کاهش سرمایه اجتماعی عمودی باعث کاهش اعتماد عمومی به دولت و نهادهای حکومتی و کاهش مشارکت مدنی می‌شود، در حالی که کاهش سرمایه اجتماعی افقی موجب تضعیف همبستگی اجتماعی و افزایش بی‌اعتمادی میان افراد می‌گردد (کلمن، ۱۹۸۸: ۵۵).

بورديو (۱۹۸۶: ۴۴) نیز به رابطه میان سرمایه اجتماعی و قدرت تأکید دارد و معتقد است دسترسی نابرابر به شبکه‌های اجتماعی، تثبیت نابرابری‌ها و تقویت سلطه سیاسی را به همراه دارد. بنابراین، تحلیل سرمایه اجتماعی در بستر سیاسی نیازمند توجه به همبستگی، اعتماد و مشارکت مدنی و همچنین تعارضات موجود در جامعه است.

۲. تعارض سیاسی و سرمایه اجتماعی

تعارضات سیاسی می‌توانند سرمایه اجتماعی را به شکل مستقیم و غیرمستقیم تحت تأثیر قرار دهند. کوزر (۱۹۵۶: ۹۱) معتقد است تعارض، برخلاف دیدگاه‌های صرفاً منفی، در نظام‌های باز موجب پویایی، شفافیت و بازتولید نهادها می‌شود، اما در نظام‌های بسته و انحصارطلب، تعارضات سرکوب شده و به شکل خصمانه بروز می‌کنند که نتیجه آن کاهش اعتماد عمومی و انسداد اجتماعی است.

مارکس (۱۹۷۶/۱۸۶۷: ۳۱-۳۷) نیز نشان می‌دهد که حفظ نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی، همبستگی اجتماعی را تضعیف و بی‌اعتمادی عمومی را افزایش می‌دهد. این دیدگاه در تحلیل تعارضات جناحی و اثرات آن بر انسجام اجتماعی در جمهوری اسلامی ایران کاربرد دارد.

گیدنز (۱۹۹۰: ۲۹) رابطه متقابل میان ساختار و عاملیت را بررسی کرده و بر این نکته تأکید دارد که ساختارها می‌توانند کنش‌ها را محدود یا هدایت کنند، اما عاملان نیز توانایی دگرگونی ساختارها را دارند. فقدان شفافیت نهادی و پاسخگویی دولت موجب کاهش اعتماد عمومی و فرسایش سرمایه اجتماعی می‌شود.

۳. جریان‌های سیاسی و نقش آن‌ها در سرمایه اجتماعی

جریان‌های سیاسی نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی یا تخریب سرمایه اجتماعی دارند. هانتینگتن (۱۹۹۶: ۴۵) بر اهمیت تعارضات فرهنگی و سیاسی در شکل‌دهی به هویت‌های جمعی و تأثیر آن‌ها بر سرمایه اجتماعی تأکید دارد. او توسعه اقتصادی و اجتماعی را از دو مسیر به گسترش مشارکت سیاسی مرتبط می‌داند. اول تحرک اجتماعی یعنی ظهور گروه‌های جدید مانند روشنفکران و طبقه متوسط، و دوم سازمان‌یافتگی اجتماعی یعنی ایجاد احزاب و نهادهای مدنی.

ون‌دایک (۲۰۰۳: ۱۴۳-۱۷۹) نقش رسانه‌ها و گفتمان‌های سیاسی در بازتولید یا فرسایش سرمایه اجتماعی را بررسی کرده و نشان می‌دهد دوگانه‌سازی‌های گفتمانی مانند «ما» در برابر «آن‌ها» و انگ‌زنی سیاسی می‌تواند قطبی‌سازی اجتماعی و بی‌اعتمادی عمومی را تشدید کند. این موضوع در ایران در بزنگاه‌هایی مانند انتخابات ۱۳۸۴، ۱۳۸۸، ۱۳۹۲ و اعتراضات ۱۳۹۸ مشهود است (رحمانی، ۱۳۹۹: ۲۱۵).

۴. تعارضات ساختاری و اثرات اجتماعی

کوزر (۱۹۵۶: ۹۱) و مارکس (۱۹۷۶/۱۸۶۷: ۳۱-۳۷) نشان می‌دهند که تعارضات ساختاری در جامعه اگر به شکل سازنده مدیریت نشوند، موجب کاهش اعتماد اجتماعی و انسجام جمعی می‌شوند. در جمهوری اسلامی ایران، رقابت میان جریان‌های سیاسی از دهه ۱۳۷۰ تا ۱۴۰۰ موجب کاهش سرمایه اجتماعی شده است. انتخابات ۱۳۸۸ نمونه‌ای بارز از تعارضات تقابلی و آثار مخرب آن بر اعتماد عمومی و مشارکت مدنی بود (رضایی، ۱۳۹۵: ۵۶).

گیدنز (۱۹۹۰: ۲۹) تأکید دارد که فقدان پاسخگویی و شفافیت نهادی، سطح بدبینی عمومی را افزایش می‌دهد و این بدبینی زمینه‌ساز فرسایش سرمایه اجتماعی است. در چنین شرایطی، جریان‌های سیاسی با اتخاذ رویکردهای مخرب و زیر سؤال بردن نهادهای رسمی، سرمایه اجتماعی را کاهش می‌دهند و شکاف‌های اجتماعی را تعمیق می‌کنند.

۵. مدل نظری تلفیقی

با توجه به آنچه گفته شد، چارچوب نظری این تحقیق با رویکرد تلفیقی از نظریه‌های هالبواکس، پاتنام، کوزر، مارکس، گیدنز و ون‌دایک بهره‌می‌برد تا تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم جریان‌های سیاسی، تعارضات ساختاری و گفتمان‌های رسانه‌ای بر سرمایه اجتماعی در جامعه ایران را تحلیل کند. این چارچوب هم به ابعاد ساختاری تعارض و شکاف‌های اجتماعی می‌پردازد و هم به ابعاد گفتمانی و فرهنگی، و از این طریق بستری مناسب برای تحلیل دینامیک فرسایش سرمایه اجتماعی فراهم می‌آورد (عبداللهی، ۱۳۹۶: ۲۹).

در مدل نظری پیشنهادی، دو محور اصلی تحلیل می‌شوند:

۱. رویکرد تعاملی سازنده: جریان‌های سیاسی با پذیرش قواعد رقابت دموکراتیک و احترام به نهادهای رسمی، موجب افزایش مشارکت سیاسی، تقویت اعتماد عمومی و انسجام اجتماعی می‌شوند.
۲. رویکرد تقابلی مخرب: جریان‌های سیاسی با تقابل مستمر و زیر سؤال بردن نهادهای رسمی، موجب قطبی‌شدن فضای سیاسی، کاهش اعتماد عمومی و فرسایش سرمایه اجتماعی می‌شوند (پناهی، ۱۳۹۹: ۳۱-۳۷).

این مدل، با توجه به ویژگی‌های ساختاری و سیاسی جمهوری اسلامی ایران، زمینه تحلیل رابطه میان تعارضات سیاسی و سرمایه اجتماعی را در دوره‌های حساس مانند انتخابات ۱۳۸۴، ۱۳۸۸، ۱۳۹۲ و اعتراضات ۱۳۹۸ فراهم می‌آورد و امکان بررسی اثرات مستقیم و غیرمستقیم رقابت جناح‌ها بر انسجام اجتماعی و اعتماد عمومی را ایجاد می‌کند.

با پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷، ساختار سیاسی ایران دگرگون شد. این دگرگونی تنها به تغییر در سازمان‌ها یا سلسله‌مراتب سیاسی محدود نبود، بلکه تحولی عمیق در نظام حکومتی و مجموعه‌ای از هنجارها، ارزش‌ها و آرمان‌های حاکم بر جامعه را نیز در پی داشت. استقرار نظام جمهوری اسلامی، در آغاز موجب رشد و تکامل مادی و معنوی در عرصه‌های مختلف اجتماعی شد؛ با این حال، همانند بسیاری از جوامع در حال گذار، این تحول بنیادین با تعارضات اجتماعی و سیاسی نیز همراه شد.

در دهه‌های بعد از انقلاب، به‌ویژه از دهه چهارم به بعد، تعارضات میان جریان‌های سیاسی (نظیر اصلاح‌طلبان و اصول‌گرایان) افزایش یافته است. این تعارضات، به‌ویژه در بزنگاه‌هایی چون انتخابات ریاست‌جمهوری ۱۳۸۸، موجب کاهش سطح اعتماد عمومی، افزایش شکاف‌های اجتماعی و تضعیف سرمایه اجتماعی در سطح کلان شده‌اند.

از منظر جامعه‌شناسی سیاسی، ساختارهای سیاسی می‌توانند هم علت و هم پیامد مسائل اجتماعی باشند. به‌عبارت دیگر، ساختار سیاسی موجود می‌تواند بر جهت‌گیری‌های اجتماعی مردم اثر بگذارد؛ همچنان که جهت‌گیری‌های اجتماعی نیز بر تحول در ساختار سیاسی تأثیرگذارند. در همین راستا، کاهش کارکردهای دموکراتیک در یک جامعه می‌تواند به کاهش مشارکت اجتماعی و بروز تعارضات گسترده‌تر منجر شود. این رابطه متقابل در ضرب‌المثل مشهور «الناس علی دین ملوکهم» نیز بازتاب یافته است.

بر این اساس، چارچوب نظری این تحقیق بر مبنای رویکرد تعاملی-تعارضی به رابطه بین تعارضات سیاسی و سرمایه اجتماعی طراحی شده است. این مدل به بررسی این نکته می‌پردازد که چگونه سطح تعارضات سیاسی و نوع رویکرد جریان‌های سیاسی (اعم از تعاملی سازنده یا تقابلی مخرب) می‌تواند سرمایه اجتماعی را تضعیف یا تقویت کند.

رویکردهای نظری در مدل پیشنهادی بر دو محور تبیین می‌شوند: اول، رویکرد تعاملی سازنده که در آن، جریان‌های سیاسی با پذیرش قواعد رقابت دموکراتیک و احترام به نهادهای رسمی و عمومی، در قالب رقابت سالم به فعالیت می‌پردازند. نتیجه این رویکرد افزایش مشارکت سیاسی، تقویت اعتماد عمومی و انسجام اجتماعی است.

دوم، رویکرد تقابلی مخرب که در این وضعیت، جریان‌های سیاسی نه تنها به تقابل مستمر می‌پردازند بلکه مشروعیت نهادهای رسمی را زیر سؤال می‌برند. پیامد این رویکرد، قطبی‌شدن فضای سیاسی، بی‌اعتمادی عمومی، کاهش مشارکت اجتماعی و در نهایت فرسایش سرمایه اجتماعی است.

دلایل انتخاب مدل نظری عبارتند از: اول آنکه تعارضات سیاسی در نظام‌های چندجناحی همچون ایران، تأثیرات مستقیم و غیرمستقیمی بر سطح سرمایه اجتماعی می‌گذارند. این مدل با تلفیق نظریه‌های سرمایه اجتماعی (همچون نظریه گیدنز و هانتینگتون) و نظریه تعارض (نظیر دیدگاه مارکس و نظریه گفتمان ون‌دایک)، چارچوبی جامع برای تحلیل این رابطه فراهم می‌کند. به‌عنوان نمونه، رقابت میان اصلاح‌طلبان و اصول‌گرایان می‌تواند در بستری تعاملی منجر به تقویت مشارکت شود، اما در حالت تقابلی، بر تضعیف سرمایه اجتماعی می‌انجامد.

دوم، ساختار سیاسی جمهوری اسلامی ایران با وجود نهادهای موازی مانند شورای نگهبان، نهاد رهبری و مجمع تشخیص مصلحت، نقش ویژه‌ای در شکل‌دهی به تعارضات سیاسی دارد. این مدل، ساختار سیاسی را به‌عنوان یک متغیر تعدیل‌گر در نظر می‌گیرد که می‌تواند دامنه و شدت تأثیر تعارضات را کاهش یا افزایش دهد. به‌عنوان نمونه، در دوره انتخابات ۱۳۸۸، سطح بالای تقابل میان نخبگان سیاسی منجر به کاهش شدید اعتماد عمومی شد. در مقابل، در دولت اصلاحات (۱۳۷۶-۱۳۸۴)، همکاری نسبی جناح‌ها موجب افزایش مشارکت مدنی و تقویت سرمایه اجتماعی گردید.

روش‌شناسی تحقیق

این مقاله با هدف تحلیل جامعه‌شناختی تأثیر تعارضات جریان‌های سیاسی بر فرسایش سرمایه اجتماعی در جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۶-۱۴۰۰)، از رویکرد توصیف وقایع بهره برده است. با توجه به نبود داده‌های پیمایشی گسترده و تمرکز بر رخداد‌های تاریخی و سیاسی، روش تحلیل تاریخی-توصیفی انتخاب شده است تا امکان بررسی روندهای سیاسی و اجتماعی مؤثر بر سرمایه اجتماعی فراهم شود.

منابع مورد استفاده شامل اسناد رسمی، گزارش‌های انتخاباتی، مقالات علمی، کتاب‌ها و منابع خبری معتبر هستند. این منابع امکان شناسایی و تحلیل تحولات مهم سیاسی، اقتصادی و اجتماعی را فراهم می‌کنند و به بررسی رابطه بین تعارضات جناحی و سرمایه اجتماعی کمک می‌کنند (گیدنز، ۱۹۹۰: ۸۷-۹۰؛ ون‌دایک، ۲۰۰۳: ۱۴۳-۱۷۹).

نمونه‌های تجربی عبارتند از:

۱. انتخابات ریاست‌جمهوری ۱۳۸۴: رقابت میان جریان‌های اصول‌گرا و اصلاح‌طلب نشان داد که افزایش قطبی شدن فضای سیاسی، منجر به کاهش اعتماد عمومی به نهادهای انتخاباتی و بی‌اعتمادی بخشی از جامعه شد (رضایی، ۱۳۹۵: ۱۱۲-۱۱۴).

۲. انتخابات ۱۳۸۸: بحران پس از اعلام نتایج انتخابات، اعتراضات گسترده، و سرکوب‌های دولتی موجب تضعیف شدید سرمایه اجتماعی شد و شکاف بین شهروندان و نهادهای حکومتی افزایش یافت (عبداللهی، ۱۳۹۶: ۶۵-۷۰).

۳. انتخابات ۱۳۹۲: کاهش تنش نسبی و تعامل نسبی جناح‌ها، به افزایش مشارکت مدنی و اعتماد عمومی منجر شد و نشان داد که رویکرد تعاملی می‌تواند سرمایه اجتماعی را تقویت کند (پناهی، ۱۳۹۹: ۴۲-۴۵).

اعتراضات ۱۳۹۸: اعتراضات اقتصادی مجدداً منجر به افزایش بی‌اعتمادی عمومی و کاهش سرمایه اجتماعی گردید و شکاف میان نخبگان سیاسی و جامعه را عمیق‌تر کرد (مرادیان چهرازی و همکاران، ۱۴۰۲: ۵۰-۵۴).

تحلیل این مقاله بر پایه رویکرد تعاملی-تعارضی است. بر اساس این چارچوب، رفتار جریان‌های سیاسی می‌تواند به دو شکل بر سرمایه اجتماعی تأثیرگذار باشد:

۱. رویکرد تعاملی سازنده: جریان‌های سیاسی با رعایت قواعد رقابت دموکراتیک، احترام به نهادها و فعالیت در چارچوب قانونی، باعث افزایش اعتماد عمومی، مشارکت مدنی و انسجام اجتماعی می‌شوند (هانتینگتن، ۱۹۹۶: ۵۶-۵۹).

۲. رویکرد تقابلی مخرب: جریان‌های سیاسی با تقابل مستمر، زیر سؤال بردن مشروعیت نهادهای رسمی و استفاده از گفتمان قطبی، منجر به کاهش سرمایه اجتماعی، بی‌اعتمادی عمومی و فرسایش انسجام اجتماعی می‌شوند (کوزر، ۱۹۵۶: ۱۲۰-۱۲۵؛ مارکس، ۱۹۷۶: ۳۵-۳۷).

تأثیر تعارض‌های جریان‌های سیاسی حاکم بر سرمایه اجتماعی در ایران

۱. دوره اصلاحات (۱۳۷۶-۱۳۸۴)

با انتخاب سید محمد خاتمی در دوم خرداد ۱۳۷۶، فضای سیاسی ایران با گفتمان‌هایی نوین مانند جامعه مدنی، آزادی، اصلاحات و توسعه سیاسی دگرگون شد. این تحولات در ابتدا موجب افزایش مشارکت عمومی، تقویت سرمایه اجتماعی، و تحرک نهادهای مدنی گردید. اما در سال‌های پایانی این دوره، نشانه‌هایی از فرسایش سرمایه اجتماعی با بروز رخدادهایی چون رد صلاحیت‌های گسترده و حادثه کوی دانشگاه نمایان شد.

در این دوران، عرصه سیاسی به‌طور عمده به دو جناح تقسیم شد: اصلاح‌طلبان (جبهه دوم خرداد) و جناح راست (پیروان خط امام و رهبری). در انتخابات دوم خرداد، گروه‌هایی مانند "جمعیت دفاع از ارزش‌ها" به دلیل اختلافات داخلی، ضعف مالی، و اشتغال اعضا در ساختارهای دولتی، از عرصه رقابت کنار رفتند (ووثوقی، ۱۴۰۰: ۲۴-۲۵).

پس از یک دوره دوری از قدرت، جناح چپ با پیروزی در انتخابات ۱۳۷۶ به قوه مجریه بازگشت. جبهه دوم خرداد با وجود اختلاف‌نظرهای درونی، بر سه محور اصلی متمرکز بود. اول، حمایت از خاتمی. دوم، اصلاحات ساختاری. سوم، مقابله با جناح راست. لذا اصلاح‌طلبی در این دوره، گفتمانی تدریجی‌گرا و ساختارمحور بود که به دنبال اصلاح در چارچوب قانون اساسی، نه تغییرات انقلابی، عمل می‌کرد (کاجی، ۱۳۸۰: ۶۵).

۱-۱. پیش‌زمینه‌های فکری و طیف‌های چهارگانه اصلاح‌طلبان

این جریان عمدتاً از دو خاستگاه نظری بهره می‌برد. اولاً، "حلقه کیان" که با محوریت اندیشمندانی چون عبدالکریم سروش، مجتهد شبستری و قوچانی، بر بازسازی روشنفکری دینی و تلفیق هویت ملی، اسلامی و مدرن تأکید داشت (مشایخی، ۱۳۹۹: ۸). ثانیاً، مرکز مطالعات استراتژیک ریاست‌جمهوری که در دوران ریاست جمهوری هاشمی رفسنجانی، تحت مدیریت موسوی خوئینی‌ها و با حضور چهره‌هایی چون حجابیان، عبدی و علوی‌تبار، به دنبال تدوین راهبردهایی برای توسعه سیاسی بود (مقتدائی، ۱۳۸۶: ۳۵).

اصلاح‌طلبان در دهه ۷۰ به چهار جریان اصلی تقسیم می‌شدند. اول، اصلاح‌طلبان سنتی فعال در قالب "مجمع روحانیون مبارز" بودند که با حفظ وفاداری به نظام و اصل ولایت فقیه، اما خواهان محدودسازی اختیارات رهبری در چارچوب قانون اساسی (نقیب‌زاده، ۱۳۸۷: ۳۲، ۷۸-۸۲).

دوم، اصلاح‌طلبان میانه‌رو بودند که بنیان‌گذاران احزاب "کارگزاران سازندگی و اعتدال و توسعه" بودند که بر اعتدال‌گرایی، توسعه اقتصادی، و تساهل فرهنگی تأکید داشتند (مظفری، ۱۳۹۷: ۱۴۲).

سوم، اصلاح‌طلبان رادیکال بودند که با خاستگاهی در "سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی و جبهه مشارکت" بر مفاهیمی چون جامعه مدنی، توسعه سیاسی، و نقد نظارت استصوابی و ولایت فقیه انتصابی تمرکز داشتند (لک، ۱۳۹۶: ۲۲۹).

چهارم، اصلاح‌طلبان اپوزیسیونی متشکل از "ملی‌مذهبی‌ها و روشنفکران عرف‌گرا"، خواهان جدایی دین از سیاست و اصلاحات ساختاری رادیکال بودند (ناظری، ۱۳۸۱: ۶۲).

جناح راست، با وجود شکست در انتخابات ۱۳۷۶، همچنان از نظام و ارزش‌های سنتی-دینی دفاع کرد. در انتخابات مجلس ششم، با حمایت از هاشمی رفسنجانی تلاش کرد در عرصه سیاست باقی بماند، اما اصلاح‌طلبان با پیش‌بینی نقش پررنگ او، مانع بازگشتش به مجلس شدند (شادلو، ۱۳۹۲: ۵۶۲). این جناح با تأکید بر اولویت اصلاحات اقتصادی بر سیاسی، اصلاح‌طلبان را به بی‌توجهی به مبانی دینی متهم می‌کرد (اخوان کاظمی، ۱۳۸۷: ۹۸).

۲-۱. تأثیر تعارض‌های سیاسی بر سرمایه اجتماعی در دوره اصلاحات

در این دوره، تعارضات عمیق میان جناح‌ها، موجب قطبی شدن فضای سیاسی و در نهایت فرسایش سرمایه اجتماعی شد. اقدامات دولت خاتمی همچون ارائه لوایح دوگانه (افزایش اختیارات ریاست جمهوری و اصلاح قانون انتخابات) و تلاش برای اصلاح قانون مطبوعات با مخالفت جدی شورای نگهبان و نهادهای انتصابی مواجه شد و به بحران‌های سیاسی منجر گردید (رمضان‌زاده، ۱۳۸۱؛ هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۱). به‌ویژه، لایحه اصلاح قانون انتخابات با هدف کاهش نظارت استصوابی شورای نگهبان، مورد انتقاد اصول‌گرایان قرار گرفت و نهایتاً کنار گذاشته شد (ایوبی، ۱۳۹۰: ۵۴-۱۴۳). عباس عبدی با طرح مفهوم «حاکمیت دوگانه»، تضاد ساختاری میان مشروعیت انتخابی و انتصابی را برجسته کرد. تحسن نمایندگان مجلس ششم در واکنش به رد صلاحیت‌ها، نماد اوج تنش جناحی و کاهش اعتماد عمومی بود (ارایی، ۱۳۹۸: ۲۴۱).

در نهایت، تساهل افراطی و گرایش‌های لیبرالی بخشی از اصلاح‌طلبان، موجب تقابل با نهادهای سنتی، تضعیف نهادهای رسمی، و افزایش بی‌اعتمادی اجتماعی شد. این عوامل، در کنار دوگانگی در تفسیر حاکمیت، از مهم‌ترین پیامدهای تعارضات جناحی در کاهش سرمایه اجتماعی ایران به‌شمار می‌رود (بدیع، ۱۳۸۹: ۶۵؛ بشیریه، ۱۳۹۹: ۳۳۲).

۲. دوره اصول‌گرایی (۱۳۸۴-۱۳۹۲)

گفتمان اصول‌گرایی در دهه ۱۳۸۰ به‌عنوان واکنشی به اصلاح‌طلبی دوم خردادی شکل گرفت و ریشه در مبانی ایدئولوژیک انقلاب اسلامی، التزام به ولایت فقیه، و نهادگرایی دینی داشت. پس از ناکامی جریان راست سنتی در انتخابات‌های ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۰، اصول‌گرایان با نوسازی ساختار تشکیلاتی، بهره‌گیری از بدنه جوان و سازمان‌یافته، و ارائه چهره‌هایی تازه مانند محمود احمدی‌نژاد، با عنوان «آبادگران ایران اسلامی» وارد عرصه شدند. پیروزی در انتخابات شوراهای اسلامی شهر در سال ۱۳۸۱ و مجلس هفتم در سال ۱۳۸۲، موقعیت این جریان را تثبیت کرد. سرانجام، با پیروزی احمدی‌نژاد در انتخابات ریاست‌جمهوری سال ۱۳۸۴، اصول‌گرایان قوه مجریه را در اختیار گرفتند (عبداللهی، ۱۳۹۶؛ بشیریه، ۱۳۸۵).

۲-۱. شاخصه‌های گفتمان اصول‌گرایی

اصول‌گرایی در این دوره علی‌رغم وحدت بر سر اصول کلان، دارای طیف‌های متنوعی بود. وجوه مشترک این گفتمان را می‌توان در محورهای زیر خلاصه کرد:

- التزام به ولایت فقیه و ارزش‌های انقلاب اسلامی
- عدالت‌خواهی و مبارزه با فساد با تأکید بر تبعیت از رهبری
- مخالفت با قرائت‌های لیبرال و تجدیدنظرطلبانه از جمهوریت نظام
- نوگرایی در روش، اصول‌گرایی در محتوا، و همگرایی در عمل سیاسی (فکوهی، ۱۳۹۳؛ قوام، ۱۳۹۱)

به لحاظ ساختاری، جریان اصول‌گرایی را می‌توان به پنج طیف عمده تقسیم کرد. طیف اول، اصول‌گرایان سنتی شامل احزابی مانند جبهه پیروان خط امام و رهبری، و شورای هماهنگی نیروهای انقلاب اسلامی؛ با گرایش به روحانیت سنتی و نهادهای رسمی دینی. طیف دوم، اصول‌گرایان توسعه‌گرا (نواصول‌گرایان) شامل آبادگران، جمعیت ایثارگران، و حامیان قالیباف؛ با رویکردی مدیریتی و فن‌سالار. طیف سوم، حامیان دولت احمدی‌نژاد می‌باشند یعنی گروه‌هایی همچون «رایحه خوش خدمت» که در دولت اول، از حمایت ساختار قدرت بهره‌مند بودند. طیف چهارم، آینده‌نگرها نظیر حامیان علی لاریجانی، با گرایش به فن‌سالاری و اعتدال‌گرایی نسبی. طیف پنجم، اصول‌گرایان مستقل و منتقد دولت بودند که عمدتاً منتقدان مجلس هشتم و نهم که نسبت به رویکردهای پوپولیستی دولت احمدی‌نژاد انتقاد داشتند (علوی‌تبار، ۱۳۹۰).

اگرچه اصول‌گرایان ادعای مرزبندی با تجر و بنیادگرایی داشتند، اما در عمل نیز کوشیدند تا نوعی اصلاح‌گرایی تدریجی در چارچوب گفتمان دینی را ارائه دهند (کاظمی، ۱۳۹۵).

پس از شکست در انتخابات ۱۳۸۴، جریان اصلاح طلب دچار تشتت سازمانی و ابهام راهبردی شد. مهم ترین گرایش های این طیف در سه دسته قابل تحلیل هستند. اول، "اعتماد ملی" به رهبری مهدی کروبی با هدف ارائه یک الگوی اصلاح طلبی میانه رو و قابل تعامل با حاکمیت بود. دوم، "مجمع روحانیون مبارز" که دچار چنددستگی بین حامیان کروبی، معین، و رویکردهای نزدیک به هاشمی رفسنجانی شد. سوم، "جبهه مشارکت و سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی" که با حذف از نهادهای رسمی، به تاکتیک ائتلاف های مقطعی روی آوردند (تاجیک، ۱۳۹۴؛ ساعی، ۱۳۹۷).

در همین دوره، جریان سوم یا میانه رو نیز با فاصله گیری از دوقطبی اصلاح طلب/اصول گرا ظهور کرد. اولین آن "اعتدالیون" با محوریت غیررسمی آیت الله هاشمی رفسنجانی، حزب کارگزاران سازندگی، و اعتدال و توسعه بود. دومین آن "جریان اتحاد ملی" به رهبری محسن رضایی، با رویکرد امنیت محور و مستقل از جناح های سنتی بود. (عبدی، ۱۳۹۸؛ زرشناس، ۱۳۹۶)

۲-۲. تأثیر تعارضات سیاسی بر سرمایه اجتماعی در دوران احمدی نژاد

دوره ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۲ را باید دوران تثبیت گفتمان اصول گرایی و در عین حال، فرسایش شدید سرمایه اجتماعی در ایران دانست. مهمترین پیامدهای تعارضات سیاسی در این دوره عبارت بودند از:

- الف. بحران ۱۳۸۸، نقطه اوج بی اعتمادی عمومی، شکاف دولت-ملت، و فروپاشی انسجام اجتماعی بود (غفاری و نقیبزاده، ۱۳۹۱).
 - ب. جدال گفتمانی میان دموکراسی غربی و مردم سالاری دینی، طرح هایی مانند جنگ نرم و ناتوی فرهنگی، به امنیتی شدن فضای سیاسی انجامید (رجبی، ۱۳۹۰).
 - پ. تغییر جایگاه جناح ها در ساخت قدرت، منجر به حذف یا انزوای برخی جریانات و تقویت گفتمان حذف شد (مطهری نیا، ۱۳۹۳).
 - ت. تقابل های سیاسی و حذف رقبا، فضای گفت و گو و اعتماد متقابل را تضعیف و دوگانه سازی های ایدئولوژیک را تشدید کرد (تاجیک، ۱۳۹۴).
- در مجموع، این دوره با کاهش مشارکت سیاسی، افول نهادهای مدنی، و کاهش سرمایه نمادین و اخلاقی حاکمیت همراه بود. حوادث پس از انتخابات ۱۳۸۸ عملاً رابطه جامعه و حاکمیت را به مرحله ای بحرانی رساند. بازسازی این رابطه مستلزم شفافیت، پاسخ گوئی، و بازگشت به گفت و گوی ملی و مشارکت محور بود که میسر نشد (بشیریه، ۱۳۹۷).

۳. دوره اعتدال گرایی (۱۳۹۲-۱۴۰۰)

گفتمان اعتدال در ایران، با رهبری روحانی و حمایت اصلاح طلبان، اصول گرایان معتدل، و برخی رهبران مذهبی، به برش مشترکی میان دو اردوگاه تبدیل شد. پیروزی حسن روحانی در انتخابات ریاست جمهوری ۱۳۹۲ را می توان حاصل ائتلافی تاکتیکی میان اصلاح طلبان، تکنوکرات های میانه رو، و بخشی از جامعه نخبگانی و مدنی دانست که از فضای دوقطبی و تقابل گرایانه دوره پیشین خسته شده بودند (بشیریه، ۱۳۹۷؛ عبدی، ۱۳۹۸). گفتمان اعتدال که با شعارهایی نظیر «تدبیر و امید»، «اعتدال گرایی»، «نجات اقتصاد»، و «تعامل سازنده با جهان» مطرح شد، تلاشی برای بازسازی انسجام اجتماعی، کاهش تنش های سیاسی و ترمیم شکاف دولت-ملت به شمار می رفت (تاجیک، ۱۳۹۶).

۳-۱. ویژگی های گفتمان اعتدال گرایی

گفتمان اعتدال گرایی که در چارچوب دولت های یازدهم و دوازدهم تجلی یافت، از منظر نظری و کارکردی واجد ویژگی های زیر بود:

- میانه روی در سیاست داخلی و خارجی با هدف کاستن از تنش های جناحی و بین المللی

- اعتمادسازی و ترمیم سرمایه اجتماعی از طریق گشودگی سیاسی، شفاف‌سازی و بازگشت گفت‌وگو
- هم‌زیستی جناحی از طریق بازگرداندن برخی چهره‌های حذف‌شده و نهادهای نیمه‌تعطیل
- تمرکز بر دیپلماسی بین‌المللی، که در توافق هسته‌ای (برجام) در سال ۱۳۹۴ نمود یافت (فکوهی، ۱۳۹۴؛ قوام، ۱۳۹۵؛ موسوی خلخالی، ۱۳۹۸)

ساختار سیاسی دولت روحانی بر ترکیبی از تکنوکرات‌های اصلاح‌طلب و محافظه‌کاران معتدل استوار بود. نقش غیررسمی آیت‌الله هاشمی رفسنجانی، به‌عنوان پشتیبان نمادین گفتمان اعتدال، نیز در شکل‌گیری دولت قابل‌توجه بود (ساعی، ۱۳۹۷).

دولت یازدهم (۱۳۹۲-۱۳۹۶) با محور قرار دادن حل مناقشات هسته‌ای، توانست در تیر ۱۳۹۴ به توافق برجام با قدرت‌های جهانی دست یابد. این توافق در داخل، باعث افزایش امید اجتماعی و بهبود شاخص‌های سرمایه اجتماعی شد. همچنین، زمینه‌ای برای بازسازی چهره ایران در نظام بین‌الملل و کاهش تنش‌های سیاسی داخلی فراهم آمد (زرشناس، ۱۳۹۶؛ قلی‌زاده، ۱۳۹۸).

اما دولت دوازدهم (۱۳۹۶-۱۴۰۰) با چالش‌های عمیق‌تری مواجه شد: خروج ایالات متحده از برجام (اردیبهشت ۱۳۹۷) و بازگشت تحریم‌ها، منجر به ناامیدی گسترده عمومی و کاهش مشروعیت دولت شد (مرادی، ۱۴۰۰). تورم شدید، کاهش قدرت خرید، و بحران‌های معیشتی، دولت را در مدیریت اقتصادی ناکارآمد نشان داد (غفاری و نقیب‌زاده، ۱۳۹۹). ناکارآمدی مدیریتی در بحران‌هایی مانند اعتراضات آبان ۱۳۹۸ و پاندمی کرونا، به فرسایش اعتماد عمومی و افزایش نارضایتی انجامید. تمرکز دولت بر حلقه‌ای محدود از مدیران تکنوکرات و عدم تعامل مؤثر با بدنه اجتماعی و جوانان، فاصله دولت با جامعه مدنی را افزایش داد (کاظمی، ۱۳۹۹).

از نظر سیاسی، دولت روحانی به‌تدریج با کاهش حمایت اصلاح‌طلبان، و افزایش فاصله با نهادهای حاکمیتی مواجه شد. این شکاف، باعث تضعیف گفتمان اعتدال در ساختار قدرت و جامعه گردید (علوی‌تبار، ۱۳۹۸).

۳-۲. تأثیر تعارضات سیاسی بر سرمایه اجتماعی در دوران اعتدال

دوره ریاست جمهوری حسن روحانی به‌عنوان دوره‌ای با گرایش‌های اعتدال‌گرایانه و امید به بهبود روابط داخلی و بین‌المللی شناخته می‌شود. اما این دوره هم به دلیل تعارضات سیاسی و اجتماعی متعدد، آثار متفاوتی بر سرمایه اجتماعی در ایران داشته است. سرمایه اجتماعی در این دوره دچار دو مرحله نوسانی بود. اولین مرحله به منزله افزایش سرمایه اجتماعی بین سالهای ۱۳۹۲-۱۳۹۶ با توجه به موارد زیر بود:

الف. پیروزی روحانی در انتخابات و بازگشت امید به اصلاح‌پذیری نظام

ب. گفت‌وگوی سیاسی، دیپلماسی هسته‌ای، و تقویت نسبی مشارکت مدنی

پ. رشد نهادهای مدنی، رسانه‌ها، و افزایش تعامل دانشگاه‌ها با دولت (عبداللهی، ۱۳۹۵؛ موسوی، ۱۳۹۶)

دومین مرحله به منزله افول سرمایه اجتماعی بین سالهای ۱۳۹۷-۱۴۰۰ با توجه به موارد زیر بود:

الف. شکست برجام و تشدید تحریم‌ها، احساس بی‌قدرتی در جامعه را تقویت کرد.

ب. بی‌اعتمادی به توانایی دولت در حل بحران‌های اقتصادی و اجتماعی

پ. سرخوردگی سیاسی منجر به کاهش مشارکت در انتخابات ۱۴۰۰ و انفعال در عرصه مدنی (تاجیک، ۱۳۹۸؛ بشیریه، ۱۳۹۹)

دوره روحانی با وجود تلاش‌هایی برای بهبود فضای سیاسی و افزایش اعتماد عمومی، به دلیل تعارضات سیاسی شدید، فشارهای اقتصادی و سرکوب نهادهای مدنی، نتوانست سرمایه اجتماعی ایران را به شکل پایدار تقویت کند. اگرچه در آغاز دوره نشانه‌هایی از بهبود سرمایه

اجتماعی مشاهده شد، اما تعارضات داخلی و خارجی در نهایت موجب کاهش اعتماد و مشارکت سیاسی در میان بخش‌های بزرگی از جامعه شد.

بررسی مقایسه‌ای سه دوره ریاست جمهوری ایران و تحلیل جامعه‌شناختی آن

در ایران، سرمایه اجتماعی یکی از اصلی‌ترین شاخص‌های سنجش پایداری اجتماعی، مشارکت مدنی و مشروعیت سیاسی محسوب می‌شود (پاتنام، ۱۳۸۵: ۹۸). سه دوره کلیدی ریاست‌جمهوری در جمهوری اسلامی—دوره‌های اصلاحات (۱۳۷۶–۱۳۸۴)، اصول‌گرایی (۱۳۸۴–۱۳۹۲) و اعتدال‌گرایی (۱۳۹۲–۱۴۰۰)—هر یک با گفتمان‌های متمایز و سطوح مختلفی از تعارضات سیاسی همراه بوده‌اند. بررسی مقایسه‌ای این دوره‌ها از منظر جامعه‌شناسی سیاسی نشان می‌دهد که چگونگی مدیریت تعارضات، نقش مهمی در تقویت یا فرسایش سرمایه اجتماعی ایفا کرده است (بشیری، ۱۳۹۹: ۳۳۲).

۱. دوره اصلاحات: گشایش سیاسی و فرسایش تدریجی سرمایه اجتماعی

با پیروزی سید محمد خاتمی در دوم خرداد ۱۳۷۶، گفتمان اصلاحات مبتنی بر جامعه مدنی، قانون‌گرایی و مشارکت سیاسی فعال شکل گرفت (کاجی، ۱۳۸۰: ۶۵). این دوره، اعتماد عمومی تازه‌ای نسبت به نهادهای دموکراتیک و مدنی ایجاد کرد. رشد احزاب، افزایش تیراژ مطبوعات، مشارکت در انتخابات و تقویت جنبش‌های دانشجویی از نشانه‌های ارتقای سرمایه اجتماعی در نیمه نخست این دوره است (مشایخی، ۱۳۹۹: ۸؛ مظفری، ۱۳۹۷: ۱۴۲).

اما از نیمه دوم دولت دوم خاتمی، تعارضات ساختاری با نهادهای انتصابی از جمله شورای نگهبان، قوه قضائیه و نهادهای امنیتی شدت گرفت. مواردی چون توقیف روزنامه‌ها، رد صلاحیت‌های گسترده در انتخابات مجلس هفتم و تحصن نمایندگان مجلس ششم، نشانه‌هایی از این بحران بود (ارایی، ۱۳۹۸: ۲۴۱؛ رمضان‌زاده، ۱۳۸۱). به تعبیر دارندورف، تعارض‌هایی که فاقد مکانیسم‌های نهادمند حل اختلاف هستند، نه تنها باعث اصلاح ساختار نمی‌شوند، بلکه موجب تخریب انسجام اجتماعی می‌گردند. (Coser, 1956)

در واقع، سرمایه اجتماعی که در آغاز دوره اصلاحات افزایش یافته بود، در سال‌های پایانی به دلیل انسداد سیاسی، رد پی‌درپی طرح‌های اصلاح‌طلبانه همچون لوایح دوگانه (افزایش اختیارات رئیس‌جمهور و اصلاح قانون انتخابات) و سرکوب اعتراضات دانشجویی به شدت افت کرد (ایوبی، ۱۳۹۰: ۱۴۳؛ نقیب‌زاده، ۱۳۸۷: ۸۲).

از منظر نظریه پاتنام، وقتی اعتماد افقی و عمودی در جامعه کاهش یابد و شبکه‌های مدنی زیر فشار قرار گیرند، سرمایه اجتماعی دچار فرسایش می‌شود. (Putnam, 1995) این اتفاق در سال‌های پایانی دولت اصلاحات به‌وضوح نمایان شد.

۲. دوره اصول‌گرایی: انسداد سیاسی و تخریب گسترده سرمایه اجتماعی

با آغاز ریاست‌جمهوری محمود احمدی‌نژاد در سال ۱۳۸۴، گفتمان عدالت‌محور، ضدنخبه‌گرا و تمرکز بر طبقات فرودست جایگزین گفتمان مدنی و اصلاح‌طلبانه دولت خاتمی شد (بدیع، ۱۳۸۹: ۶۵). شعارهایی همچون «مهرورزی»، «عدالت اجتماعی»، و «پاک‌دستی» در ظاهر نوید بازسازی اعتماد عمومی و بازگرداندن مردم به عرصه تصمیم‌گیری را می‌دادند. اما در عمل، این دوره با تمرکز بیش‌ازحد قدرت در قوه مجریه، تضعیف نهادهای کارشناسی و مدنی، و تخریب ساختار گفت‌وگو و تعامل سیاسی همراه شد (شریعتمداری، ۱۳۹۳: ۲۹۱).

نقض مکرر اصول شفافیت، قانون‌گرایی و مشارکت نهادمند، باعث شد نهادهای انتخابی به تدریج نقش صوری یابند. بسیاری از نهادهای تخصصی و مشورتی، مانند سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، تضعیف یا منحل شدند که این امر مشارکت نخبگان را به شدت کاهش داد (کاظمی، ۱۳۸۷: ۹۸). بر اساس نظریه آنتونی گیدنز، جوامعی که فاقد نظم نهادی شفاف هستند، در برابر بحران‌های مشروعیت آسیب‌پذیرترند. (Giddens, 1991)

نقطه اوج این فرسایش، در حوادث پس از انتخابات ریاست‌جمهوری ۱۳۸۸ رخ داد. اعتراضات گسترده مردمی به نتیجه انتخابات، که از سوی بخشی از جامعه به عنوان مهندسی‌شده تلقی شد، آغازگر یک بحران عمیق مشروعیت بود. برخوردهای سخت‌گیرانه با معترضان، بازداشت‌های گسترده، فضای امنیتی و محدودیت شدید رسانه‌ها، مشارکت مدنی را به پایین‌ترین سطح رساند (شادلو، ۱۳۹۲: ۵۶۲). مطابق نظریه کوزر، تعارض سیاسی زمانی می‌تواند موجب پالایش اجتماعی شود که در چارچوب نهادمند و با پذیرش قواعد رقابت رخ دهد؛ اما در این دوره، تعارض‌ها به شکل آنتاگونیستی و مبتنی بر حذف رقیب سیاسی بروز یافت (Coser, 1956)؛ بشیریه، ۱۳۹۹: ۳۴۴.

در نتیجه، شاخص‌های اعتماد عمومی، مشارکت داوطلبانه، و مشروعیت سیاسی-به‌ویژه در میان طبقه متوسط و تحصیل‌کرده شهری-به‌شدت کاهش یافت (لک، ۱۳۹۶: ۲۲۹). جامعه مدنی که در دهه قبل رشد کرده بود، بار دیگر به حاشیه رانده شد. تشکلهای صنفی، انجمن‌های دانشجویی و مطبوعات مستقل یا تعطیل شدند یا زیر فشار امنیتی قرار گرفتند (ناظری، ۱۳۸۱: ۶۲).

از منظر پاتنام، شبکه‌های اجتماعی و اعتماد بین‌فردی، زمانی پایدار می‌مانند که مشارکت آزادانه، تعامل نهادمند و برابری فرصت‌ها برای بیان دیدگاه‌ها فراهم باشد. در غیاب این عناصر، سرمایه اجتماعی دچار استهلاک می‌شود. (Putnam, 1995) دوره احمدی‌نژاد نمونه‌ای بارز از این فروپاشی نهادی است که انسجام اجتماعی را نیز به چالش کشید.

۳. دوره اعتدال‌گرایی: نوسان در سرمایه اجتماعی و تکرار ناکامی نهادی

با پیروزی حسن روحانی در انتخابات ریاست‌جمهوری سال ۱۳۹۲، گفتمان اعتدال‌گرایی و عقلانیت سیاسی بار دیگر در صدر فضای عمومی ایران قرار گرفت. شعارهایی چون «تعامل سازنده با جهان»، «احیای اقتصاد»، و «بازگرداندن امید به مردم» محور اصلی تبلیغات انتخاباتی روحانی را تشکیل می‌دادند (مظفری، ۱۳۹۷: ۱۴۲). در این مقطع، بخشی از بدنه اجتماعی ناامید از فضای تنش‌زای دوره احمدی‌نژاد، با انگیزه احیای سرمایه اجتماعی و رفع انزوای بین‌المللی، به پای صندوق‌های رأی آمدند. مشارکت ۷۲ درصدی در انتخابات ۱۳۹۲ و ۷۳ درصدی در سال ۱۳۹۶ نشان‌دهنده نوعی بازگشت نسبی اعتماد عمومی بود (ارایی، ۱۳۹۸: ۲۴۱).

توافق هسته‌ای برجام در سال ۱۳۹۴ نقطه اوج سرمایه نمادین دولت روحانی بود. با انعقاد این توافق، امید به بهبود شرایط اقتصادی، رفع تحریم‌ها و بازگشت ایران به نظم جهانی تقویت شد (مقتدائی، ۱۳۸۶: ۳۵). از نظر رابرت پاتنام، گفتمان‌هایی که موجب تقویت شبکه‌های ارتباطی بین مردم و حاکمیت شوند، زمینه‌ساز تقویت سرمایه اجتماعی خواهند بود. (Putnam, 1995)

با این حال، از سال ۱۳۹۷ به بعد، روند تحولات به شکل معکوس رقم خورد. خروج آمریکا از برجام، ناکامی در بهره‌برداری اقتصادی از توافق، افزایش تورم، رکود معیشتی، و ناتوانی دولت در مدیریت بحران‌هایی چون اعتراضات دی ۱۳۹۶، آبان ۱۳۹۸ و همه‌گیری کرونا، سرمایه اجتماعی را به‌شدت کاهش داد. در جریان اعتراضات آبان ۹۸، برخورد شدید امنیتی و قطع اینترنت، نشانه‌ای از بازگشت به الگوهای انفعالی و غیرنهادمند کنترل تعارضات بود (شادلو، ۱۳۹۲: ۵۶۲).

از دیدگاه آنتونی گیدنز، در جوامعی که فاقد سازوکارهای بازخوردی هستند و در آن‌ها گفت‌وگوهای اجتماعی نهادینه نمی‌شود، گفتمان‌های رسمی به‌سرعت دچار فرسایش مشروعیت می‌شوند. (Giddens, 1991) در چنین فضایی، واگرایی میان دولت و مردم افزایش یافته، و اعتماد به ساختارهای رسمی کاهش می‌یابد. همین عامل در ریزش شدید مشارکت در انتخابات ریاست‌جمهوری ۱۴۰۰ منعکس شد؛ مشارکتی که تنها ۴۸٫۸ درصد واجدان شرایط در آن شرکت کردند-پایین‌ترین سطح پس از انقلاب ۱۳۵۷ (کاجی، ۱۳۸۰: ۶۵).

دولت روحانی، برخلاف اصلاح‌طلبان دهه ۷۰، فاقد نیروی اجتماعی فعال و پشتوانه نهادمند بود. محافظه‌کاری سیاسی، عدم جذب نیروهای تازه‌نفس، فاصله گرفتن از نهادهای مدنی و دانشجویی، و تمرکز بیش‌ازحد بر سیاست خارجی، موجب از بین رفتن ارتباط مؤثر دولت با بدنه اجتماعی شد (لک، ۱۳۹۶: ۲۲۹). از منظر نظریه دارندورف، زمانی که ساختار سیاسی در برابر تحرک اجتماعی مقاومت کند، شکاف میان مطالبات جامعه و پاسخ نظام سیاسی افزایش یافته و بحران مشروعیت شدت می‌گیرد. (Dahrendorf, 1959)

در نتیجه، سرمایه اجتماعی که در ابتدای دولت روحانی رو به بهبود بود، در پایان این دوره با افولی گسترده مواجه شد. فقدان اصلاحات ساختاری، تشدید فشارهای اقتصادی و انسداد سیاسی، نه تنها سرمایه اجتماعی را تضعیف کرد، بلکه احساس بی تفاوتی و واگرایی سیاسی را نیز در میان اقشار مختلف گسترش داد.

تحلیل جامعه‌شناختی مقایسه‌ای

تحلیل تطبیقی سه دوره‌ی ریاست‌جمهوری - اصلاحات (۱۳۷۶-۱۳۸۴)، اصول‌گرایی (۱۳۸۴-۱۳۹۲) و اعتدال‌گرایی (۱۳۹۲-۱۴۰۰) - نشان می‌دهد که سطح سرمایه اجتماعی رابطه‌ای مستقیم با کیفیت تعارضات سیاسی و وجود یا فقدان سازوکارهای نهادمند حل اختلاف دارد. به‌ویژه در ایران که ساختار قدرت تلفیقی از مشروعیت دینی و جمهوریت است، نهادهای میانجی مانند احزاب، رسانه‌های مستقل و جامعه مدنی، نقشی حیاتی در تنظیم منازعات سیاسی دارند. هرگاه این نهادها تضعیف شوند یا کارکرد خود را از دست بدهند، سرمایه اجتماعی به سرعت دچار فرسایش می‌شود.

مطابق نظریه‌ی رابرت پاتنام، سرمایه اجتماعی بر سه رکن اصلی استوار است: اعتماد متقابل، شبکه‌های مشارکتی، و هنجارهای همکاری (Putnam, 2000). در دوره‌ی اصلاحات، این سه عنصر تا حدی شکل گرفتند؛ رشد احزاب، مطبوعات آزادتر، و مشارکت سیاسی نشان‌دهنده تقویت این ارکان بودند. اما در دوره اصول‌گرایی با گفتمان تقابلی و حذف‌گرایانه، این مولفه‌ها تضعیف شدند. سرکوب اعتراضات، انسداد فضای رسانه‌ای، و تشدید فضای امنیتی، موجب تخریب این زیرساخت‌های اجتماعی گردیدند. دوره اعتدال نیز ابتدا به احیای نسبی آن‌ها کمک کرد، ولی در ادامه، با بی‌پاسخ‌ماندن مطالبات عمومی و ناکامی در اصلاحات ساختاری، دوباره سرمایه اجتماعی رو به زوال گذاشت (لک، ۱۳۹۶: ۲۲۳).

از دیدگاه لوئیس کوزر، تعارضات سیاسی در صورتی می‌توانند کارکردی باشند که در بستر نهادهای باز و پاسخ‌گو رخ دهند؛ تعارض می‌تواند منجر به تحول و پویایی ساختارها شود (Coser, 1956). اما در نظام‌های سیاسی بسته، تعارضات به شکل مخرب، خصمانه و انکارکننده‌ی مشروعیت دیگران درمی‌آید. در ایران، به‌ویژه پس از ۱۳۸۸، تعارضات عمدتاً ماهیتی «آنتاگونیستی» پیدا کردند، که به جای تولید تغییر، به تقابل مستمر و بی‌اعتمادی فراگیر انجامیدند.

آنتونی گیدنز نیز بر اهمیت بازخورد نهادی در حفظ سرمایه اجتماعی تأکید دارد. از نظر او، اگر نظام سیاسی فاقد شفافیت و قابلیت گفت‌وگو با جامعه باشد، کنشگران اجتماعی احساس بی‌اثری کرده و از مشارکت سیاسی و مدنی کناره‌گیری می‌کنند (Giddens, 1991). مصداق بارز این مسئله، افت شدید مشارکت در انتخابات ۱۴۰۰ بود که نشان‌دهنده‌ی ریزش سرمایه اجتماعی در نتیجه‌ی ناکارآمدی در مدیریت تعارضات و فقدان سازوکارهای اصلاح درونی بود (کاجی، ۱۳۸۰: ۶۵).

به‌طور کلی، فرآیند تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که در دوره اصلاحات با افزایش سرمایه اجتماعی آغاز شد، اما فقدان نهادهای مؤثر برای حل تعارضات ساختاری، این روند را معکوس کرد. دوره اصول‌گرایی با گفتمان تقابلی و امنیتی، باعث انسداد نهادها و تخریب سرمایه اجتماعی شد. دوره اعتدال‌گرایی با بازسازی نسبی امید آغاز شد، ولی ناتوانی در پاسخ‌گویی نهادی، سرمایه اجتماعی را دچار ریزش مجدد کرد.

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که تعارضات جریان‌های سیاسی در جمهوری اسلامی ایران طی سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۴۰۰، نقش تعیین‌کننده‌ای در فرسایش یا بازتولید سرمایه اجتماعی داشته‌اند. سرمایه اجتماعی در بستری شکل می‌گیرد که اعتماد متقابل، مشارکت فعال و هنجارهای همکاری تقویت شوند؛ در حالی که کاهش اعتماد و انسداد نهادهای واسطه، منابع اجتماعی را تحلیل می‌برد.

تحلیل سه دوره ریاست‌جمهوری نشان می‌دهد که در دولت اصلاحات، گشودگی نسبی فضای سیاسی و تقویت جامعه مدنی، افزایش مشارکت و رشد اعتماد عمومی را به همراه داشت؛ اما با شدت گرفتن تعارضات و محدودیت‌های نهادی در نیمه دوم دوره، این سرمایه

اجتماعی دچار فرسایش شد. در دولت اصول‌گرا، رویکردهای پوپولیستی، تمرکزگرایی و سرکوب نقد و رقابت سیاسی باعث شد که تعارضات سیاسی به شکل خصمانه و انسدادآفرین ظهور یابند و سرمایه اجتماعی به شدت کاهش یابد. در دولت اعتدال‌گرا، تلاش برای بازسازی سرمایه اجتماعی از طریق سیاست‌های توافقی و گفت‌وگو اعتدال در ابتدای دوره موفق بود، اما فشارهای اقتصادی، محدودیت‌های نهادی و قطبی‌سازی سیاسی روند احیا را متوقف کرد.

این پژوهش نشان می‌دهد که فقدان شفافیت نهادی و کانال‌های بازخورد، اعتماد عمومی را کاهش داده و سرمایه اجتماعی را تضعیف می‌کند. همچنین، گفت‌وگوهای سیاسی مبتنی بر دوگانه‌سازی و قطبی‌سازی اجتماعی، انسجام اجتماعی و اعتماد متقابل را فرسایش می‌دهند. تعارضات فرهنگی و هویتی نیز، اگر در بستر نهادمند مدیریت نشوند، می‌توانند هویت جمعی را تحت فشار قرار داده و انسجام اجتماعی را کاهش دهند؛ نمونه‌های آن را می‌توان در قطبی‌سازی سیاسی و بحران‌های انتخاباتی و اعتراضات اجتماعی مشاهده کرد.

به طور کلی، سرمایه اجتماعی در جوامعی با تعارض سیاسی بالا تنها در صورت وجود نهادهای میانجی، شفافیت نهادی و فضای رقابت سالم، قابلیت رشد دارد. فقدان این شرایط موجب می‌شود که تعارضات سیاسی به جای پویایی و بازتولید اجتماعی، به کاهش مشارکت مدنی، بی‌اعتمادی عمومی و انسداد اجتماعی منجر شود. حفظ و تقویت سرمایه اجتماعی مستلزم بازنگری در مناسبات سیاسی، تقویت نهادهای واسطه و پذیرش تکثر سیاسی واقعی است تا فرآیند تصمیم‌گیری جمعی و انسجام اجتماعی به شکل پایدار تحقق یابد. تعارضات سیاسی، هنگامی که به شیوه‌ای نهادمند و تعاملی مدیریت شوند، می‌توانند منابع اجتماعی و مشارکت مدنی را بازتولید کنند، اما در صورت تقابلی و خصمانه بودن، زمینه‌ساز فرسایش سرمایه اجتماعی و تهدید مشروعیت سیاسی خواهند بود.

منابع و مآخذ

- آرایی، محسن. (۱۳۹۸). سرمایه اجتماعی در ایران؛ وضعیت و چشم‌انداز. تهران: پژوهشگاه علوم اجتماعی.
- بدیع، علی‌اکبر. (۱۳۸۹). «سرمایه اجتماعی و امنیت سیاسی»، فصلنامه راهبرد، شماره ۵۹.
- بشیریه، حسین. (۱۳۹۹). جامعه‌شناسی سیاسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر نگاه معاصر.
- بورديو، پیر (۱۳۸۵). *اشکال سرمایه*. ترجمه ناصر فکوهی، تهران: نشر آگاه.
- پاتنام، رابرت. (۱۳۸۵). دموکراسی و سنت‌های مدنی. ترجمه غلامرضا خواجه‌نوری، تهران: نشر نی.
- پناهی، علیرضا (۱۳۹۹). «اعتماد سیاسی و فرسایش سرمایه اجتماعی در ایران»، فصلنامه سیاست، ۲۶(۴).
- پناهی، سهراب. (۱۳۹۹). جامعه‌شناسی سیاسی از منظر مارکس. تهران: مرکز پژوهش‌های علوم انسانی.
- تاجیک، محمدرضا. (۱۳۹۶). سیاست‌ورزی در آستانه بحران. تهران: کویر.
- جوادی‌یگانه، محمدرضا (۱۳۹۲)، «پوپولیسم و سرمایه اجتماعی در ایران»، پژوهش‌های علوم اجتماعی، ۸(۱).
- جهانگیری، اسحاق. (۱۳۹۲). مصاحبه با روزنامه ایران، ویژه‌نامه صدمین روز دولت یازدهم، ۱۲ آذر ۱۳۹۲.
- دارابی، جواد. (۱۳۹۲). «اعتدال‌گرایی و سیاست خارجی»، مجله سیاست، ص ۵۲.
- رجبی، داوود. (۱۳۹۰). تحلیل گفت‌وگو جنگ نرم در جمهوری اسلامی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- رضایی، محمد. (۱۳۹۵). مبانی جامعه‌شناسی سیاسی. تهران: نشر قومس.
- رمضان‌زاده، عبدالله. (۱۳۸۱). «نقش لوايح دوگانه در کشمکش‌های جناحی»، گزارش تحولات سیاسی ایران. مطالعات راهبردی.
- روحانی، حسن. (۱۳۹۲). سخنرانی در همایش تبیین مفهوم اعتدال، ۵ شهریور ۱۳۹۲.
- زرشناس، حسن. (۱۳۹۶). جریان‌های سیاسی معاصر ایران. تهران: پژوهشکده امام خمینی.
- ساعی، علی. (۱۳۹۷). «بررسی تحول در اصلاح‌طلبی پس از ۱۳۸۸»، فصلنامه سیاست.
- شادلو، احمد. (۱۳۹۲). چرخش‌های قدرت در جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شادلو، داوود. (۱۳۹۲). انتخابات و مشروعیت سیاسی در جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات سروش.
- شادلو، عباس. (۱۳۹۲). «گفت‌وگو اعتدال در دولت یازدهم»، مجله اطلاعات سیاسی اقتصادی.

- شریعتمداری، حسن. (۱۳۹۳). ساختار سیاسی ایران و مسئله توسعه. تهران: کویر.
- علوی تبار، سعید. (۱۳۹۰). «گفتمان اصول‌گرایی و بازتاب آن در نهاد دولت»، فرهنگ امروز.
- عبداللهی، فرهاد (۱۳۹۶)، "شفافیت نهادی و سرمایه اجتماعی"، پژوهش‌نامه علوم سیاسی، ۱۲(۳).
- عبداللهی، فرهاد. (۱۳۹۵). «نقش گفتمان اعتدال در ترمیم رابطه دولت و ملت»، مطالعات سیاسی جهان اسلام.
- عبدی، عباس. (۱۳۹۸). سرمایه اجتماعی در ایران. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- غفاری، غلامرضا و نقیب‌زاده، احمد. (۱۳۹۱). «نقش سرمایه اجتماعی در مشروعیت سیاسی»، مجله علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- غفاری، غلامرضا و نقیب‌زاده، احمد. (۱۳۹۹). سرمایه اجتماعی و حکومت در ایران. تهران: نشر آگاه.
- فکوهی، ناصر. (۱۳۹۳). انسان‌شناسی سیاسی معاصر ایران. تهران: نشر آگاه.
- فکوهی، ناصر. (۱۳۹۴). «اعتدال و بحران سرمایه اجتماعی در ایران»، فصلنامه فرهنگ امروز.
- قلی‌زاده، علی. (۱۳۹۸). «برجام و پیامدهای سیاسی-اجتماعی آن»، مجله مطالعات استراتژیک.
- قوام، عبدالعلی. (۱۳۹۱). سیاست و حکومت در ایران معاصر. تهران: سمت.
- قوام، عبدالعلی. (۱۳۹۵). روابط بین‌الملل و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. تهران: سمت.
- کاظمی، محمدرضا. (۱۳۸۷). اصول‌گرایی در قدرت. تهران: نشر مرکز.
- کاظمی، ر. (۱۳۹۸). «سرمایه اجتماعی و ساختار سیاسی در ایران معاصر»، مجله علوم اجتماعی، ۱۲(۳)، ۴۵-۶۷.
- کاظمی، مجتبی. (۱۳۹۹). «تکنوکراسی و بحران کارآمدی در دولت روحانی»، تحقیقات سیاسی.
- کاجی، سعید. (۱۳۸۰). گفتمان اصلاح‌طلبی در ایران. تهران: نشر کویر.
- کاجی، سعید. (۱۳۸۰). اصلاحات و نسبت آن با مشروعیت. تهران: اطلاعات.
- کاجی، مصطفی. (۱۳۸۰). اصلاحات در ایران؛ رویکردی تاریخی-مفهومی. تهران: مؤسسه فرهنگی صبا.
- کوزر، لویس (۱۳۸۰)، کارکردهای تعارض اجتماعی. ترجمه محسن ثلاثی، تهران: علمی و فرهنگی.
- مرادی، زهرا. (۱۴۰۰). «ارزیابی اعتماد عمومی در دولت دوم روحانی»، فصلنامه جامعه‌شناسی ایران.
- مشایخی، محمدرضا. (۱۳۹۹). اندیشه سیاسی سروش و جریان کیان. تهران: مرکز پژوهش‌های فرهنگی.
- مشایخی، مهران. (۱۳۹۹). پیش‌زمینه‌های فکری اصلاح‌طلبی در ایران. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه.
- مطهری‌نیا، محمدجواد. (۱۳۹۳). «موقعیت‌شناسی جریان اصول‌گرایی در ایران»، مطالعات انقلاب اسلامی.
- مظفری، ابوالقاسم. (۱۳۹۷). احزاب و توسعه سیاسی در ایران. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- مظفری، علی. (۱۳۹۷). اعتدال‌گرایی سیاسی در ایران. تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- مظفری، محمد. (۱۳۹۷). کارگزاران سازندگی؛ اعتدال در گذر زمان. تهران: نشر روزنه.
- مظفری، محمدرضا. (۱۳۹۵). «نماد اعتدال در سیاست خارجی؛ مطالعه موردی ظریف»، فصلنامه سیاست خارجی نوین، شماره ۳.
- مظفری، محمدرضا. (۱۳۹۵). «تحلیل انتقادی عملکرد دولت اعتدال»، فصلنامه سیاست خارجی نوین، شماره ۳، ص ۱۵۰.
- مقتدائی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). مرکز مطالعات استراتژیک و شکل‌گیری اصلاحات. تهران: مرکز بررسی‌های راهبردی ریاست‌جمهوری.
- مقتدائی، محمدجواد. (۱۳۸۶). «بازاندیشی گفتمان اعتدال در ایران»، فصلنامه سیاست، شماره ۸.
- موسوی، سارا. (۱۳۹۶). «سرمایه اجتماعی در دولت یازدهم»، مجله راهبرد فرهنگی.
- موسوی خلخالی، تقی. (۱۳۹۸). «تحلیل گفتمان سیاست خارجی دولت یازدهم»، مجله سیاست خارجی.
- ناظری، حسین. (۱۳۸۱). تحول مفهومی جامعه مدنی در ایران. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- ناظری، فرهاد. (۱۳۸۱). اصلاح‌طلبی عرفی در ایران پس از انقلاب. تهران: نشر علم.
- نقیب‌زاده، احمد. (۱۳۸۷). سیاست و حکومت در ایران بعد از انقلاب. تهران: سمت.
- نقیب‌زاده، احمد. (۱۳۸۷). اصلاح‌طلبی دینی در ایران. تهران: مؤسسه چاپ و نشر عروج.
- هاشمی‌شاهرودی، محمود. (۱۳۸۱). دفاع از نهادهای قانونی نظام. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- هالباکس، موریس. (۱۹۹۲). حافظه جمعی. ترجمه علی رامین. تهران: نشر آگاه.
- هانتینگتن، ساموئل. (۱۹۹۶). نظم سیاسی در جوامع در حال گذار. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر نی.